निर्णय

विशिष्टाद्वैतं पिण्ड [illegible] इत्यादि नैक

वैशेष व ग्रंथपि [illegible]

[illegible] व परमात्मनः परम का
रणात्वं निर्मितम्॥

[illegible] गनारोः [illegible]
दाचि [illegible] गलणः
शिक्षुचात् विप्राय
शोवा [illegible] तीपत्वंग
[illegible]॥ [illegible]

[illegible] कार्यशरीर का रण [illegible] आपसे प्रकृति
कारण है॥ [illegible] लोके जगत्

उत्तम: प्रकृति [illegible] गुण
[illegible] कारणं [illegible]
[illegible] उपादान [illegible]
[illegible] परमात्मेति [illegible] परः।

[illegible] ओ लोके [illegible]
[illegible] बत्व [illegible]
[illegible] परमात्मा [illegible] तः
उत मः [illegible] बत्व [illegible]

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ निसर्गमृदुरापि सन्निखिलचेतनाचेतनात्समस्तजगदात्मकः ॥ सकलशब्दवा
च्यः स्वयं प्रशीववपुरच्युतो हतसमस्तदुर्याकृतः समं भवतु केशवः शुभगुणाश्रयः श्रेयसे ॥१॥ जगद्भ्रान्तिं
जल्पतु तत्र हेतुस्तस्मद्दृशं प्रकटयामि येन प्रकृतिपुरुषेश्वरान् स्वयं इति त्रिदंडव्याजेनु स्थितिमभिदधत्स्वविषयान्
गत्वा जीवान् सृजति यतीनां परिवृढः २ सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां विशिष्टाद्वैततात्पर्यम् तथाहि कानिचि
च्छास्त्राणि स्वरूपभेदं निरूपयन्ति प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबंधहेतुः सर्वं प्रधानममृता
क्षरं हरः क्षरात्मानावीशते यस्तु सोन्यः द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्प
लं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः जुष्टं यदा पश्यत्य
न्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ — नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां एको बहूनां यो विदधाति श्रु॰
कामान् तमात्मस्थं येनुपश्यन्ति धीराः तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषां ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे छायात
पौ ब्रह्मविदो वदन्ति पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान् पुण्यपापे
विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः प्राज्ञेनात्म
नान्वारूढः पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम् एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभे
दाय एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्म
लोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते [illegible] अमानवः स एतान् ब्रह्म गमयति इत्यादिश्रुतेः नत्वेवाहं जातु

त्यादेरण्डकुण्डलपदानामिव अतस्मात्सर्वेपि प्रमाणसिद्धप्रकारप्रकारिभेदानुपमर्द्देन प्रकारभूतचेतनाचेतनवाचकशब्दानां त
त्प्रकारिपर्यन्तत्वमभ्युपगन्तव्यमिति एवं तात्पर्यमभ्युपगन्तुं शक्यम् ननु विप्रमोहस्थानं: तत्र हि देवदत्तादिपदानां मनुष्य
त्वपर्यन्तत्वात् तद्विशिष्टपुरुषपर्यन्तत्वं युक्तं चेतनाचेतनवाचकशब्दानां तु न मुख्यवृत्त्या तद्विशिष्टब्रह्मपर्यन्तत्वं युक्तं तेषां
तद्विशिष्टब्रह्मपर्यन्ततायां अप्रसक्तेः लक्षणाभ्युपगमे तु सएव दोषइति चेन्न आकृत्यधिकरणन्यायेन पर
मात्मशरीरभूतचेतनाचेतनवाचकशब्दानामपि मुख्यवृत्त्यैव तच्छरीरकब्रह्मपर्यन्तत्वोपपत्तेः यथा कौमिकोपि स
स्वपिण्डे जात इत्यत्र शरीरवाचकपदेन मनुष्यादिशब्दानां मुख्यवृत्त्यैव तत्तज्जातिकारीजीवपर्यन्तत्वं तद्वत् नच चेत
नाचेतनयोः परमात्मशरीरत्वे मानाभावः यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी
शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरः यमात्मा न वेद यस्यात्मा श
रीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यन्तर्यामिब्राह्मणादौ तयोः परमात्मशरीरत्वश्रुतेः
नच अपहतपाप्मनः परमात्मनो भोगाभावादेव भोगायतनत्वादि शरीरलक्षणानुपसंग्रहात् अन्तर्यामिब्राह्मणे तयोः
परमात्मशरीरत्वव्यवहारस्तु तदधीनत्वाभिप्रायऔपचारिक इति चेदुच्यते प्रमाणसिद्धसकलशरीरसंग्राहकल
क्षणाकथनमेव न्याय्यं न तु स्वयं सकलसंग्राहकलक्षणाकथनासामर्थ्यात् कतिपयसंग्राहकलक्षणकथने न प्रमाणसिद्ध
शरीरशब्दवाच्यस्य बहिर्भावकल्पनं युक्तं स्वानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं परीक्षकैः न सर्वलोकसिद्धस्थलक्षणेन निवर्तनं
इति हि नीतिविदः शिलायामहल्यादिशरीरे स एकधा भवतीति श्रुतिसिद्धमुक्तात्मशरीरेषु च व्याप्तमिदं लक्षणं यस्य चेतन

मुक्तशरीरेषु भोगाभवः कथमिति तत्त्वेसं १

आत्मब्रह्माभिन्नत्वं

नास्ते शान्तिमेपुरुषो दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः इत्यादिस्मृतेः भेदव्यपदेशात् भेदव्यपदेशाच्चान्यः उभयेपि हि भे
देनैनमधीयते सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् इति सूत्रकारवचनाः
च्च कानिचिच्छास्त्राण्यद्वैतं प्रतिपादयन्ति तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्म आत्मब्रह्माभिन्नत्वं इदं सर्वं यदयमात्मा हन्ताहमि
मुख्यविषयत्वेनोः मास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति सर्वं खल्वि
दं ब्रह्म ममात्र हेमे किल वा इति सामानाधिकरण्यश्रुतेः नेह नानास्ति किंचन इति श्रुतेः मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्य
६.५.२ ब्रह्मत्वं ति॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् केन कं विजानीयात् यदा ह्येवैष
एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति नात्र काचन भिदास्ति इति भेदनिषेधात् विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिके
८ ॐ: गते आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं के करिष्यन्ति इति मुक्तिरत्रायो भेदनिबन्धनस्मरणात् एवं द्वैताद्वैतशास्त्राणां विरोधे सति नतो
व्येयो विकल्पः वस्तुनि विकल्पायोगात् नापि समुच्चयः भेदाभेदस्य नैकस्मिन्नसम्भवादिति सूत्रकृतैव प्रतिक्षिप्तत्वात् नाप्यद्वैत
शास्त्रेभ्यो द्वैतानां बाधः द्वैतानामप्रामाण्यप्रसंगात् न च मानान्तरसिद्धभेदानुवादकत्वं भेदशास्त्राणां वक्तुं शक्यं व्याप्यत्वव्या
पकत्वशेषत्वशेषित्व अमलत्वसर्वज्ञत्वप्रभुत्वविभुत्वाद्याकारेण भेदस्य मानान्तराविषयत्वेनानुवादायोगात् नाप्यसम्भ
र श्रुतिस्वरूपतो भेदस्य मानान्तरसिद्धत्वमात्रेण द्वैतशास्त्राणामनुवादकत्वे सन्मात्रं ब्रह्म त्येति छेदाद्विर्षदास्तो स्त्यादि
प्रसिद्धत्वस्य श्रुतेति विरुद्ध्यभ्युपगमेन सन्मात्रब्रह्मलिंगविदनानां तात्पर्याभावप्रसंगात् नाप्यद्वैतशास्त्राणां राजा
दशमितिवत् उपचरितार्थत्वं द्वैतशास्त्रवद्द्वैतानामपि बहुलत्वेन द्वैतनिषेधसान्निध्यत्वेन च उपचरितार्थत्वकल्प
नस्या आयवहारात् अग्निर्माणवक इतिवत् गौणव्यवहारस्य क्वाचित्कत्वेऽपि औपचारिकत्वं तस्मात् देही कुड्यो देवदत्त इ

भुंक्ते इत्यादौ दृष्टत्वात् रात्रिभोजनं पीनत्वदृष्टकल्पकं इत्याकारिकायाः प्रतीतेस्तु क्वाप्यदर्शनात् किंच व्यक्तेः आक्षे
पोपस्थाप्यत्वे विभक्त्युपस्थापितसंख्यादेरन्वयो न स्यात् व्यक्तेः प्रकृत्यर्थत्वाभावात् सुपृविभक्तेः प्रकृत्यर्था
न्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः ननु प्रकृत्यर्थत्वं न व्यक्त्याः जातिजनितपर्यवसितत्वं किंतु प्रकृतितात्पर्यविषयत्वमेव तच्च व्यक्तावप्य
स्त्येवेति कथं विभक्त्यर्थसंख्यान्वयानुरोधेन व्यक्तौ शक्तिकल्पनेति चेन्न तथा सति धूमो दृश्यते अत्र धूमपदोत्तरविभक्त्युपस्था
पितैकत्वादेर्वह्नावप्यन्वयापत्तेः तत्र धूमपदस्य वह्नितात्पर्यकत्वात् न च गत्यर्थानिर्वाहिकाल्ल निरूपि तत्र धूमपदस्य
वह्नावप्यस्त्येवेति संभवत्येव तत्र संख्यान्वयः इति वाच्यम् साक्षात्संबन्धपरादिसमर्थजानानुकूलता सर्वज्ञानस्थले धूम
पदस्य लाक्षणिकत्वेऽपि धूमपदात् धूमेत्ताज्ञाति नवह्निं जानातीति तात्पर्यज्ञानस्थले तु धूमपदलक्षणाविरहेऽपि अनुमाने
नतात्पर्यनिर्वाहात् अतः प्रकृतिपदवृत्तिविषयत्वमेव प्रकृत्युपस्थाप्यसंख्यान्वयः इति व्यक्तिरोपस्थाप्या किंच यत्रासैपलभ्याय
क्तिस्तत्र हि पर्वते धूमं पश्यतोऽपि व्याप्त्यादिप्रतिसंधानरहितस्य वह्न्यनुमितिवत् गोपदाज्ज्ञानानुपस्थितिप्रतिसंधानविलंबेन
व्यक्ति [illegible] प्रतीतिविलंबो दृष्टचरः किंतु जातिव्यक्त्यो
युगपदेवोपस्थितिर्दृष्टा न च जातिव्यक्त्युपस्थितियौगपद्यज्ञानं भ्रम इति वाच्यं युगपत् श्रवणसमनन्तरं जातिव्यक्ति
विषयकज्ञानद्वयं तयोः क्रमनियमः तदुपस्थितियौगपद्यज्ञानसंभ्रमत्वं जातौ व्यक्त्यविनाभावनियमश्चेत्तावत्क
ल्पनापेक्षया पदश्रुतेर्जातिविशिष्टव्यक्तिविषयकत्वमात्रकल्पनस्य लघुत्वात् किंच गोपदश्रवणानन्तरं व्यक्ति
ज्ञानस्य जातौ व्यक्त्यविनाभावस्य व्यक्तिनिरूप्यत्वात् इत्यन्योन्याश्रयः किंच गोपदाज्जातिमात्रविवक्षायां भावप्रस
क्तेन स्यात् शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं हि भावः [illegible] एव पदार्थत्वात् किंच गोत्वादि

बुद्धेः व्यक्त्यविनाभावज्ञानसाध्यत्वे व्यक्त्यविनाभावविज्ञानात् अविनाभावे व्यक्तिज्ञानाच्च अन्यविनाभावज्ञानं [illegible]

स्य यद्व्यंग्येऽपि चेतनस्वरूपं तत्त्वस्य शरीरं तच्च अस्मदादिशरीरत्वेनाभिमतस्याचिन्मिश्रस्य परमात्मशरीरत्वेनावगतयोः चेतनाचे-
तनयोश्च साधारणं अतश्चेतनाचेतनानां परमात्मानं प्रति शरीरत्वात् प्रकारकतया तद्वाचकशब्दानामपि समाना-
धिकरणवाक्यस्थानां मूलत्वाधिकरणन्यायेन परमात्मपर्यन्तत्वं युक्तं ननु गवादिपदानां गोत्वादिजातिविशिष्टव्यक्तौ शक्ति-
रुत जातिमात्रे इति चिन्तायां जातिमात्रस्यामूर्तत्वेन कर्तृत्वाद्ययोगात् अहन्तव्यत्वेन च हननाद्यप्राप्तेश्च ब्राह्मणो यजेत ब्राह्म-
णो न हन्तव्य इत्यादिविधिनिषेधानां व्यक्तेरशक्यस्यानुदयप्रसङ्गात् व्यक्तिप्रतीत्यनुपपत्तेश्च न जातिमात्रे शक्तिः किन्तु जाति-
विशिष्टव्यक्तावेवेति प्राप्ते नागृहीतविशेषणान्यायेन लाघवादिनिमित्ततया प्रथमोपस्थितायां जातावेव शक्तिर्न तु व्यक्ता-
वपि व्यक्तीनां देशान्तरकालान्तरवर्तिनामानन्त्येन शक्तिग्रहसमये प्रमाणाभावेन अनुपस्थितिः वाच्यवाचकभावसंब-
न्धस्य परस्परनियमरूपस्यानेकार्थत्वे सति व्यभिचारेणासिद्धेः जाति अन्यथानुपपत्त्या आक्षेपेण लक्षणया वा समानविधिनिषेधे-
न वा व्यक्तिलाभसंभवेन व्यक्तेरन्यलभ्यत्वात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् विधिनिषेधशास्त्राणामाक्षेपाद्युपस्था-
पितव्यक्तिविषयत्वाच्चेत्याकृत्यधिकरणमतेन तु न्यायेन प्रकारवाचकानां शब्दानां प्रकारिपर्यन्तत्वप्रतीत्यनेते
चेतन कथमुक्तं प्रकारभूतचेतनवाचकानां शब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वमिति चेन्न ताहृशस्याकृत्यधिकरणस्य कुमारि-
लाद्यभिमतस्यामूलत्वेन अस्माकमनभिमतत्वात् तथाहि यदि जात्यैव व्यक्तिलाभः तर्हि गोत्वेन गवाश्वेनेति
जातिविशिष्टव्यक्तिविशेषणीकृतप्रतीतिः स्यात् ननु जातिविशेषणिकाव्यक्तिविशेष्यकात्यां च जातस्येनैव निरा- यत्रु
कांक्षतया व्यक्तेः समभिव्याहृतपदान्तरार्थेनान्वयबोधो न स्यात् न च जातिविशेष्यकैव व्यक्तिप्रतीतिरस्त्विति
वाच्यम् केवलानुपपत्तिप्रतिसंधानमूलायाः उपस्थितेरुपपादकार्थविषयत्वनियमस्य पीनो देवदत्तो रात्रौ

वि·नि·

४

ख्यारितेषु वाक्येषु व्यक्तिलक्षणा न स्यात् तन्नेति तत्र ईश्वरता पर्य्यवसायि वक्तुमशक्यत्वात् किन्तु गोत्वादिशक्तेः स्वापि व्यक्ति
लक्षणाप्रसङ्गः नहि गौः खेड इति वत् गौः खेडः इति प्रयोगे पर्य्यवसितप्रतीतौ व्यक्तिलक्षणापक्षोप्यनुपपन्नः यद्धि येन
विना न भासते तद्बोधकस्य तद्बोधकत्वं जातिश्च व्यक्तिं विना न भासत इति जातिशक्तिरेव व्यक्तिं बोधयतीति समानवित्ति
वेद्यतया व्यक्तिलाभपक्षोप्यनुपपन्नः तथा हि जातिव्यक्त्योः समानवित्तिवेद्यत्वं किं प्रत्यक्षे उत शब्दे नाद्यः दूरस्थ
स्य एते आम्रा वा पनसा वेति संशयदर्शनेन प्रत्यक्षेण व्यक्तिग्रहेपि जात्यग्रहात् इदं रजतमित्यत्र जातिग्रहेपि व्यक्त्यग्रहाच्च व्य
भिचारात् नापि द्वितीयः द्रव्यपदेन व्यक्तिग्रहेपि जात्यग्रहात् जातिपदेन जातिग्रहेपि व्यक्त्यग्रहाच्च व्यभिचारात् किञ्च व्य
७आ वहारार्थं शक्तिकल्पने तच्च हानोपादानादिसकलव्यवहारयोग्यां व्यक्तिं विहाय न जातिमात्रे स्वीकर्तुं शक्यं नचैवं गौरवं
गोत्वावच्छिन्नसकलगोव्यक्तिविषयिणी शक्तिरेकैव न च कल्पनागौरवमेव दोषः अनन्तव्यक्तिविषयक
त्वकल्पनागौरवस्यानुप्रामाणिकत्वात् प्रमाणान्तरमेव न कश्चन ज्ञानानामनन्तानां शक्तिग्रहसमयेपेक्षया प्रमाणाभा
वेनानुपस्थितेः न तत्र शक्तिग्रहानुपपत्तिः प्रथमपुरोवर्तिन्यामेव व्यक्तौ गोपदवाच्येति गोत्वावच्छेदेन शक्तिग्रहे
जातौ गोपदवाच्यत्वव्याप्तिनिश्चयेन देशान्तरीयगोव्यक्तावपि जातेर्व लिङ्गेन गोपदवाच्यत्वानुमानात् अन्यथा
व्यापिव्यक्तौ शक्तेर्निर्देशकागतितस्मात् वादिपदानां गोत्वादिजातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिरित्येव सूत्रकृदभिप्रायः
नन्वस्तु जात्यादिवाचकानां व्यक्तिपर्यन्तस्वार्थाभिधायित्वं शरीरवाचिदेवमनुष्यादिशब्दानां तु कथं परशरीर
पर्यन्तस्वार्थाभिधायित्वं [illegible]त्यधिकरणन्यायाविषयत्वात् तथाच [illegible] शब्दानां कथं चेतनाचेतनगा
चकशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्व[illegible] गौः खेडः मुण्डः पटः [illegible]ति

4

पदेऽपि व्यक्त्याक्षेपप्रसंगः नहि तत्रानुपपत्तिप्रतिसंधानं गङ्गाशब्दया बाध्यते अतो व्यक्त्याक्षेपपक्षो नोपपन्नः व्यक्तिलक्ष
णापक्षोऽप्यनुपपन्न एव तथाहि गवादिपदानां शक्तिलक्षणाभ्यां जातिव्यक्त्युभयोपस्थापकत्वं किं क्रमेण युगपद्वा
यः शब्दस्य विरम्य व्यापाराभावात् नाद्वितीयः युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् ननु गङ्गायां मत्स्यघोषाविति तत्र गङ्गापदस्य यु
गपच्छक्तिलक्षणाभ्यां स्रोतस्तीरोभयोपस्थापकत्वं दृष्टमिति चेन्न तत्र गङ्गापदावृत्त्यभ्युपगमेनाविरोधात् न च
गवादिपदानामावृत्तिर्भवति गवानीयतामित्यादिषु सर्वत्रापि वैदिकवाक्येष्वावृत्तिलक्षणवाक्यभेदप्रसंगात् इ
ष्टे जहत्स्वार्थायां स्वार्थस्य गमकत्वम् अजहत्स्वार्थायां तु स्वार्थेन सहैवान्यार्थलक्षणेति न युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः न च गवा
दीनां लीलादिवत् सर्वेष्वपि वैदिकवाक्येष्वावृत्तिर्यत्ता जातिगुणयोरविशेषात् उपादेयगतयोर्द्रव्यपरिच्छेदमुखेन
क्रियासाधनत्वविवक्षितत्वे तस्य मीमांसकैरभ्युपगमात् नापि संयोगपृथक्त्वादिवद्विद्वयः अजहल्ला त्रि
र्थो जातिव्यक्त्युभयानुगतलक्षणावच्छेदिकाऽप्रतीतेः किञ्च गवादिपदानां यदि व्यक्तिलक्षणा सा प्रातिस्विकी तदा
मुख्यार्थजातावेव बहुलप्रयोगः स्यात् गङ्गादिपदेषु तथादर्शनात् यदि निरूढा तदा मुख्यार्थजातिमात्रे क्वचिदपि
प्रयोगो न स्यात् कुशलप्रवीणादिषु तथादर्शनात् अस्ति हि अनुगतानां नित्यो गौरिति जातिमात्रेऽपि तेषां प्रयोग
औत्सर्गिकतात्पर्यविशिष्टः प्रायपाठिकतात्पर्यवती लक्षणा नियततात्पर्यैव निरूढलक्षणेति हि न्याय
विदः अतः प्रायिकव्यक्तिगोचरप्रयोगस्यैव मुख्यत्वं क्वाचित्कजातिगोचरप्रयोगस्यैव लाक्षणिकत्वं युक्तं किं च गं
गायां घोष इत्यादावन्वयानुपपत्त्यभावेन व्यक्तिलक्षणा न स्यात् तात्पर्यानुपपत्त्या तत्र लक्षणेति चेत् तर्हि शुकवालाद्य

त्वं मनुष्यत्वादिजात्याश्रयत्वे बाधकाभावात् निषेधशास्त्रस्य च शास्त्रान्तराश्रयस्वविषयत्वेन अविरोधात् न च परंपरासंबंधेपि
तेन संबंधेन तस्य तदाश्रयत्वे मानाभाव इति वाच्यम् आत्माऽहं मनुष्यो योषित् पुरुषः षंढो जातकर्मभिः चत्वारः पंचदश
रात्र इत्येवं गच्छतीत्यादिसामानाधिकरण्यभूयस्त्वस्यैव मानत्वात् नच देवोहं मनुष्योहमित्यादिबुद्धीनामस्मीत्यर्थशरीरि
णः सामानाधिकरण्यविषयाणां भ्रमत्वाभ्युपगमाविरोधः तथैव अविचारयतः पामरबुद्धेः भ्रमत्वस्य ग्राह्यत्व सा
धिकरण्यन्यायमूलायाः पंडितबुद्धेः प्रमात्वस्य चोपपत्तेः तस्मात् देवमनुष्यादिशरीर... वाचकशब्दाः शरी
रिपर्यन्तस्वार्थाभिधायिका इति सिद्धं एवं शरीरिपर्यन्तस्वार्थाभिधायित्वसिद्धौ चेतनं प्रति देवमनुष्यादिशरीर
पिंडस्य चेतनाचेतनयोरपि परमात्मानं प्रति शरीरतया प्रकारत्वात् वेदान्तेषु सामानाधिकरण्यवाक्यस्थाः
सर्वेपि चेतनवाचकशब्दाः परमात्मपर्यन्तस्वार्थाभिधायिनः इति परमात्मनः सर्वशब्दवाच्यत्वात् परमात्मवाच
कभावेः सामानाधिकरण्यं मुख्यमेव अत एव तस्मिन्ने वचसां वा- अमृतत्वम् न तस्मात् सर्वे वेदा वचसा प्रतिष्ठा यत्र सास्वती
ति. नन्वेवं प्रकृत्यादिप्रकारवाचकशब्दानां प्रकारिपर्यन्तस्वार्थाभिधायित्वे ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मेमे कितवा
उत इत्यादौ कथमेकस्मिन्प्रकारिणि बहुत्वान्वयबोधः इति चेन्न बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिसिद्धसंकल्पकबहुत्वसङ्ग
वान्नुपपत्तेः तस्मादखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया स्वेतरसमस्तचिदचिद्विलक्षणस्तच्छरीरकः परमात्मा
नं चिदचिद्वैलक्षण्यं ब्रह्मणो न संभवति न चाह सदित्याद्याम्नानवत् सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयमि
ति इदंशब्दवाच्यचिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य सच्छब्दवाच्यब्रह्मणि प्रलयप्रलयदशायां ब्रह्मणा ह्येकत्वं तदैक्षत बहु स्यामस

देवदत्तस्यादौ जातिगुणक्रियावाचिनां शब्दानां बहूनामपि द्रव्यवाचकत्वेऽपि समानाधिकरणप्रयोगभावाद्विशेषणान्
जातिवाचकशब्दानामेव विशेष्यपर्यन्तस्वार्थाभिधायित्वस्य मुख्यत्वं गुणक्रियावाचकशब्दानां तु तत्पर्यन्तत्वस्य
लाक्षणिकत्वं च नव्यते विनिगमनाविरहात् वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् तथा देवो मनुष्य इत्यादिवाचकशब्दा ६३
नां विशेष्यपर्यन्तस्वार्थाभिधायित्वे तेनैव न्यायेन जात्यादिवाचकशब्दानां विशेष्यपर्यन्तस्वार्थाभिधायित्वे तेनै
व न्यायेन देवमनुष्यादिशब्दानामपि शरीरपर्यन्तस्वार्थाभिधायित्वं तथा हि जात्यादिवाचकशब्दानां विशेष्य
पर्यन्तस्वार्थाभिधायित्वे जातिशब्दत्वादि पुनः कैकं प्रयोजकं अव्याप्तेः नापि जातिवाचकशब्दत्वगुणवाचकशब्दत्व
क्रियावाचकशब्दत्वानि त्रीण्यपि प्रत्येकं प्रयोजकानि अननुगमात् नापि विशेषणवाचकशब्दत्वं दण्डकुण्ड
८ लादौ व्याप्तेः तस्मात् अपृथक्सिद्धविशेषणवाचकशब्दत्वमेव जात्यादिवाचकशब्दानां विशेष्यपर्यन्तस्वार्थाभिधा
यित्वे अनुगतानतिप्रसक्तं प्रयोजकम् अपृथक्सिद्धत्वं च विशेषणानामाश्रयस्वरूपनिरूपकत्वम् तच्च जातिगुण
क्रियाशरीराणां चतुर्णामपि साधारणं तेषां यावत्सत्त्वं शरीरी यादि विशेषणानि यावदवस्थानात् दण्डकुण्डलादि
ष्वभावात्तेषां हि द्रव्यविशेषणानां कादाचित्कत्वात् न तु तत्सत्ताप्रयुक्तं तेषामेव तद्धि अन्यपदार्थानां तद्विशेषणत्वात् अपृथ
शरीरत्वादित्वमिति शिताश्रयस्य शब्दवाच्यत्वं न चात्मनो देवमनुष्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतदेवत्वमनुष्यत्वादिजाति
श्रयत्वं आत्मा न देवो न मनुष्यो न च स्त्री न च पुमान् न षण्ढः इत्यादिशास्त्रेणात्मनस्तदाश्रयत्वनिषेधात् अनन्यथासिद्धस्य
संगात् अतः शरीरवाचिनां णोः समानाधिकरण्यलाक्षणिकमेवेति चेन्न आत्मनापि शरीरद्वारेति परंपरा संबन्धेन दे

वि॰सै॰
६

शरीरं यस्य तेजः शरीरं यस्य वायुः शरीरं यस्याकाशः शरीरं इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं ॥
शरीरं यस्य मृत्युः शरीरं एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति सुबालोपनिषदि च श्र
वणात् एवं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कारणं स्थूलचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कार्यमिति कारणावस्थायां विशेषः ननु प्रकृ
तिर्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनीति चेतनाचेतनयोः प्रलयश्रव वं ५
णात् परमात्मन्यप्रलयदशायां एकमेवाद्वितीयमित्येकत्वश्रवणाच्च चिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणो भावादिति चेन्न स
ति सृष्टिकाले च ब्रह्मणः स्वरूपपरिणामस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वेन हेयप्रसक्तिर्निर्विकारत्वभंगात् अकृताभ्यागमकृतवि
6 प्रनाशापत्तेः सृष्टेः जीवकर्मफलभोगार्थत्वानुपपत्तेः आमोक्षं जीवभावस्यावस्थानमिति सिद्धान्तविरोधात्
ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगाच्च अतः प्रलये चेतनाचेतनयोः अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वाद्धि प्रलयो नाम पृ
थग्व्यपदेशानर्हसूक्ष्मदशापत्तिरूपो न तु स्वरूपोच्छेदः पूर्वावस्थाप्रहाणेन उत्तरावस्थापत्तिरुत्पत्तिः उत्त
रावस्थाप्रहाणेन पूर्वावस्थापत्तिः प्रलय इति हि उत्पत्तिप्रलययोः स्वरूपविवेकः अतएव न जायते म्रियते वा वि
पश्चिन्नजोरनाद्यन्तवतीति चेतनाचेतनयोरनाद्यन्तत्वं श्रुतमुपपद्यते अतएवोक्तं भगवता पराशरे
णापि तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलं आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदिति एवं सति
एकत्वावधारणं अविभक्तनामरूपाभिप्रायं व्याख्येयं तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेति

६

जायेयेति ब्रह्मणः सृष्टिं स्येव घटसमवायिरूपेणात्मनैव च मनुष्यादिरूपेण बहुभवनसंकल्पं चाभिधाय एतदा
त्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमसि इति सामान्यतो विशेषतश्च कार्यकारणयोर्जगद्ब्रह्मणोरैक्यमुच्यते तथा शाण्डिल्यविद्या
यां सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणभावेनैव ह्यनेकमुच्यते अतो जगतः परिणाम्युपादानं
ब्रह्म उपादेयं चिदचिदात्मकं जगदभिन्नमेवेति चेन्न ब्रह्मणः स्वस्य जगदुपादानत्वेन जगदाकारेण परिणममाने
ब्रह्मण्येव अचेतनगतविकाराणां चेतनगतानां च स्वसुखदुःखित्वादिपुरुषार्थानां च घटशरावादिविकाराणां
सिद्धत्वप्रसक्तेः ब्रह्मणः हेयप्रत्यनीकत्वादिप्रतिपादकश्रुतयः जीवस्य ज्ञानादिप्रतिपादकश्रुतयोपि व्याहन्ये
रन् किंच ब्रह्मणस्याभिन्नत्वेन जीवात्मानं न जानाति उत जानाति आद्ये यः सर्वज्ञः सर्ववित् इत्याद्यन्तस्य मार्गस्य भंगः अन्ते
दुःखात्मके जगत्सृष्टेरनुपपत्तेः नहि बुद्धिपूर्वकारी स्वस्यानर्थं विधिनिव्यापारे प्रवर्तते अतश्चिदचिद्वि
लक्षणमेव ब्रह्म तद्वत्पक्षेणा अधिकं तु भेदनिर्देशात् अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्य एवं तद्दर्शनादिति नन्वेवं
ब्रह्मणो जगद्भिन्नत्वे ब्रह्मोपादानत्वभंगः कार्याभिन्नकारणत्वं हि उपादानत्वमिति चेन्न स्वरूपेण जगदुपादानं
ब्रह्मभागस्य दोषापत्ते किन्तु चिदचिद्विशिष्टं वेषेणाचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म जगदभिन्नमेव कार्यस्य जगतो चिदचिद्वि
शिष्टसंघातात्मकत्वश्रुतेः अतश्चिदचिद्विशिष्टब्रह्मैव कार्यं कारणं च नन्वेवं तद्ब्रह्मणः किंच विशिष्टत्वा
विशेषात् कार्यकारणयोः को भेद इति चेदुच्यते सूक्ष्मावस्थास्थूलावस्थाचेति चेतनाचेतनयोः अवस्थाद्वयमस्ति
तत्र प्रलयदशायां देवमनुष्यादिनामरूपविभागशून्याविभक्तनामरूपदशा हेत्वात् सदवस्था सर्वावस्थायाम
पि चेतनाचेतनयोः परमात्मानं प्रतिशरीरतया अस्य विशिष्टत्वमेव यस्य पृथिवी शरीरं यस्य आत्मा
शरीरं [illegible] [illegible] भावात् सूक्ष्मावस्थौ चेतनाचेतनौ
सृष्टिदशायां तु देवमनुष्यादिनामरूप वृत्तिः २

तत्रैवदृष्टान्तेरथिनिक्षिप्यवचरात्रं भवतीति॥ उपावहरणमावर्त्तनीयं सर्वेषां

वि॰नि॰
७ दरणार्थं वासोभेदः स्यात् उत नेति चिंतायां अप्रयुक्तत्वान्न वासोभेद इति पूर्वपक्षे प्राप्ते योऽरविर्दीक्षितमुपकुर्वे वाससा मिल्यात्रेव
स्यापितः सोमः तत्रैव यदि भेदे नक्षमिषवार्थं यावानेकैकस्यान्नपर्याप्तः तावन्तो सोमा वाससा उपावहर्त्तव्यः अथ क्रियते सुवास
सामुपनद्धः अकुर्वे यावन्तिष्ठते तत्रैकेन वाससा उपनद्धसोमकं ढेव स्थापनं अभिषवार्थं उपावहरणं च सर्वं भवतीति अ
र्थाद् श्रुतोपि वासोभेदः कल्पत इति सिद्धांतितं एवं च एषदाज्यनयात् अर्थगणवासो वावहरणमाया च अर्थस्वभावसंनिधा
पितसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकमेव ब्रह्मवेदान्तेषु सकलादिकारणवाचकशब्दैरभिधीयते योग्यतया वस्तुतो विशेषणं
न्मविशिष्टस्यैव सतः विशेष्यस्य केवलविशेष्यवत् एतच्छब्देनाभिधाने विरोधाभावात् यथा आत्मा सुखीत्यत्र केवल
स्यात्मनः सुखाश्रयतायोग्यताभावात् वस्तुतः शरीरविशिष्टस्यैवात्मनः केवलात्मशब्देनाभिधाने घटेन जलमाहरे
त्यत्र सच्छिद्र घटस्य जलाहरणे योग्यता यावस्तुतः छिद्ररहितस्यैव घटस्य घटशब्देनाभिधाने तद्वद् ब्रह्मणोपि स्वरू
पेण जगदुपादानभावायोग्यत्वाद्वस्तुतः चिदचिद्विशिष्टमेव सकलादिशब्दैः ब्रह्मत्वेनोपस्थाप्यत इति अथ कस्मात्
रेण तदनुपस्थानान्नलक्षणा ननु तथापि कारणवाक्ये तु चिदचिद्विशिष्टस्य स्वशब्देनैव किमित्यनुपादानमिति चेत्
उच्यते जगत्कारणतायां प्रधानभूतं ब्रह्मैव चिदचिद्[illegible]स्तु तस्यैव कारणतावच्छेदकापृथक्सिद्धविशेषणमात्रमि
ति प्रधानांशवाचकशब्देनैव तदुपादानं यथा सपरिकरस्यैव राज्ञः जयाश्रयत्वेपि राजा जितमिति प्रधानभूतो राजेव
जयाश्रयत्वेन [illegible] व्यपदिश्यते तद्वत् अत एव चातुर्मास्येषु देवानां आज्यपानाः आवहत् आदेः श्रोदक प्राप्तस्य आज्यपश
ब्दप्रयुक्तस्य निगमस्य आज्यदधिपानिति वाद् दधिपानितियाप् च दाज्यपानिति वानेविकारे तत्प्रयोगः किंतु यथा प्रकृत
विकारे तो वप्रयोगः विकारे ना[illegible] [illegible] वाच्यायाः चित्रतायामस्तु तत्र
ब्रह्मशब्देनैव तदुपात्तं नामचिदचिदुपादानं॥

यतो कीयपत्निमातं ... तेस्मयानग्रु ... हवादलग्रहणा यत्किंयते य श्रुतायां माज्यम् ।

श्रुतं तेरे कार्यो चापल मेचिदचिदात्मक प्रपंचस्य अभाव ... श्रवणमपि पृथगुपलब्धिव्यवहाराभावात् सूक्ष्म दृष्टाय प्रत्यभिज्ञा
मेदृश्यं तेसा ... भक नाम रूप वस्त्वन्तर संसृष्टेपि वस्तुनि एकत्वावधारणं यथा अन्तर्बन्धाए केवेयं पुरंध्रीति अतिसूक्ष्म
तयावस्थितं विवक्षागुपलब्धि व्यवहाराभावात् नास्तीति वादिट प्रमते यथा अनुष्ठके न्यति अतः प्रलय दशायां अश्रुतोपि
चिदचिदोरपरां भेदः स्वभावासंकराय कल्पनीयः यथा पशुयागे प्रयाजानुयाजाहवियोर श्रुतोपि भेदः स्वभावासंकरा
य कल्प्यते यथावा दशमाहादावहर्गणे चोरक प्रासको ममानोपावहरणयोः अश्रुतोपि वासो भेदः कल्प्यते तद्वत् तथाहि
पंचमाध्याये धिकारेत्वनुपात्र भेदोद्धथ भेदादित्यधिकरणे पशुयागे प्रयाजाद्यर्थस्य केवल्लाज्यचतुर्गृहीतस्य अनु
याजाज्यचतुर्गृहीतस्य च द्वयोरपि प्रकृतेर्विदेकस्यामि वउपभृति युगपदेव ग्रहणेह विधेः संकर प्रसंगात् असंकरे चावश्यं
भावि नि किमेकस्मिन्नेव पात्रे कालभेदेन चतुर्गृहीतद्वयं गृहीतव्यं किंवा पात्रभेदेन युगपदेवेति पात्रैकस्य चतुर्गृहीत
यौगपद्यक्रमस्य च विरोधे पात्रैकस्याश्रुतस्य पदार्थस्य पदार्थधर्मात् यौगपद्यक्रमाद्बलीयस्त्वात् एकस्मिन्नेव पात्रे
प्रथमं प्रयाजाज्यं गृहीत्वा प्रयाजेष्वनुष्ठितेषु पश्चादनुयाजाज्यग्रहणं कर्तव्यमिति प्राप्ते पात्रैकक्रमयोरपि पदार्थधर्मत्वे
स्य विशेषोपलिटध्येन प्राप्तस्य अविशेषेणानुल्पकल्पत्वात् अविशेषे च सति प्रयाजाज्यग्रहणकाल एव प्राप्तेन साहचर्यबलो
पस्थापितस्य अनुयाजाज्यग्रहणस्याकरणे कारणाभावात् प्रयाजाज्यग्रहणकाल एव पात्रान्तरमुपादाय अनुयाजा
ज्यग्रहणं कर्तव्यमिति निर्णीतं तं यथा हरणे गृथो मास्य ... केसि त्यादि अधिकरणे वासः सोमक्रयिणी ... वास सोपावहरतीति वि
हितयोः वासस्य सोममानोपावहरणयोः ज्योतिष्टोमिकयोः द्वादशाहादावहर्गणे वादकालोसौ तत्र किं प्रत्यहमुपा

कि॰ वि॰

८ र्थेविरोधाकरणाप्रसिद्धिप्रमादकत्वादेश्चागमेपि शाकः रिमिकाः सर्वेपि पदार्थाः अपूर्वा या एव साक्षात्परंपर
या च प्रकरणीकृतसर्वपदार्थोपि कर्तं अपूर्वमेव स्वर्गसाधनमनन्तं अतप्रतोजगतः चिदचिदीश्वरसंघातोपादानकं तं
एवं जगदाकारेण परिणममाने चिदचिदीश्वरसंघाते अचिदंश एव विकाराः चिदंश एव सुखदुःखादयो पुरु
षार्थाः ईश्वर एव हेयप्रत्यनीकत्वादय इति तेषां स्वभावव्यवस्थैवास्ती यथा शुक्लनीलतन्तुसंघाते चित्रपटतया प
रिणममाने सति शुक्लादयः तन्तुदेश एव व्यवतिष्ठन्ते न परस्परं संकीर्यन्ते तद्वदिह एवमद्वैतवाक्यानां चिदचिद्वि
शिष्टब्रह्मैक्यपरत्वोपपादनेन वेदान्तेषु सर्वेषामपि वाक्यानां मुख्यार्थापरित्यागः सिद्धो भवति अद्वैतिनस्तु द्वैता
द्वैतवाक्यानां विरोधे द्वैतवाक्यानां निषेधकश्रुतियोगाद्वैतपरत्वेन पूर्वत्वात् अद्वैतवाक्यानां च द्वैतनिषेधकतया
६ तस्यानिषेधपरत्वेन परत्वात् अपच्छेदन्यायेन अद्वैतवाक्यैर्द्वैतवाक्यानां बाधः स्यात् हि पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदित्य
धिकरणे ज्योतिष्टोमे बहिःपवमानं प्रसर्पतां उद्गातृप्रतिहर्त्रोः क्रमेणापच्छेदे सति पूर्वापच्छेदनिमित्तकं प्रायश्चित्तं कर्त
व्यं किं वा उत्तरापच्छेदनिमित्तकं प्रायश्चित्तमिति विचार्य पूर्वापच्छेदप्रायश्चित्तशास्त्रेण तत्कर्तव्यताबुद्धिः अप्रसंजातविरोधित्वात् प्रतिपन्न २५
त्रानन्तर्यात्विह्युपसं प्रथममुत्पन्ना सती उत्तरापच्छेदप्रायश्चित्तशास्त्रेण तत्कर्तव्यताबुद्धिः स्वविरोधिन्या उत्पत्तिं प्रति
बध्यते अतः पूर्वापच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्तशास्त्रस्य दुर्बलत्वात् तन्निमित्तकमेव प्रायश्चित्तमनुष्ठेयमिति प्राप्ते निमित्तास्य
त्वात् हि नैमित्तिकशास्त्रे मतिः तथाच पूर्वापच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्तशास्त्रेण उत्पन्नेन तत्कर्तव्यताबुद्धिवत् उत्तरापच्छे
दनिमित्तकप्रायश्चित्तशास्त्रेणापि निमित्ते जातेनोत्पन्नेन तत्कर्तव्यताबुद्धिरुत्पद्यत एव न तु तस्याः उत्पत्तिः प्रतिबध्यते

उत्तरापच्छेदप्रायश्चित्तं वेदः। २

स्कारमात्रत्वादिति निर्णीतं दशमे ऽतो ब्रह्मणः चिदचिद्विलक्षणस्यैव सतः तद्विशिष्टवेषेण जगदुपादानत्वमुक्तं ननु चिद
चिद्विशिष्टं चेत् विशेषणविशेष्याभ्यामतिरिक्तं अनतिरिक्तं वा आद्ये अपसिद्धान्तः ब्रह्मणः जगदुपादानत्वभंगश्च
द्वितीये ब्रह्मणोऽपि स्वरूपपरिणामापत्त्या निर्विकारत्वश्रुतिविरोधात् विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि परिणामित्वे हि वि
शिष्टस्य परिणामित्वं इति चेन्मैवं चिदचिद्विशिष्टं चेत् विशेषणविशेष्याभ्यामनतिरिक्तमेव ब्रह्मणः परिणामित्वमुपादा
नमपीष्टमेव तर्हि निर्विकारत्वं भज्येतेति चेन्न कुतः स्वरूपेण निर्विकारस्यापि ब्रह्मणः विशेषणीभूतचिदचिद्द्वारको हि परिणामः
ननु साक्षात्परिणामानाश्रयत्वेन ब्रह्मणः कथमुपादानत्वमिति चेन्न उपादानतायां लाघवेन परिणामाश्रयत्वस्यैव प्रयो
जकत्वात् अन्यथा सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति ब्रह्मणो जगदुपादानत्वादेकश्रुतिविरोधात् परिणामाश्रययोः चेतना
चेतनयोरपि ब्रह्मविशेषणतया जगदुपादानत्वमिष्टमेव ब्रह्मणः परिणामाश्रयत्वे च तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्या
दिश्रुतिरेव प्रमाणं तत्र देवमनुष्यादिपरिणामं ज्ञानसुखदुःखादीनां सर्वासामप्यवस्थानां परमात्मीयत्वावगमात् एवं
यद्यतदा कथं परमात्मनः हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानोपरिणामाज्ञानसुखदुःखाश्रयत्वमित्यपेक्षायां देवमनुष्यादिपरि
णामानां परमात्मविशेषणीभूताचेतनाश्रितत्वं अज्ञानसुखदुःखादीनां तद्विशेषणचेतनाश्रितत्वं हेयप्रत्यनीकत्वा
देः साक्षात्परमात्मगतत्वे तन्नेत्युक्तमावेदयति तथापि सर्वासामप्यवस्थानां परमात्मीयत्वं स्वविशेषणाश्रयस्य प
रमात्मन एव जगदुपादानत्वं यथा ग्राहकप्रमाणेन प्राकरणिकेषु सर्वेष्वपि द्रव्यगुणसंस्कारादिपदार्थेषु प्रथम
मपूर्वीयत्वेन अवगतेष्वथ यथा श्रुतिलिंगवाक्यैः केषांचित्करणतया साक्षादपूर्वार्थत्वस्य केषांचित्तत्साद्यपूर्वी

पश्चात् [illegible] ना केषां [illegible] सर्वासामप्यवस्थानां परमात्मीयत्वं

वि॰ नि॰
६

वनतुष्यो निषेधेऽस्मिन्सत्यत्वस्यापात्ततया तस्य र्तिरर्थपञ्चदस्यस्तवेवाबाधः किंतु प्रयोगान्तरनिक्षेपद्त्युक्तं हि दुप्टीकायां तस्य प्रयोगान्तरनिक्षेपक्रियत इति सर्वं द्वैतशास्त्रादिरद्वैतशास्त्रेण बाध्यमानस्य कश्चिद्विषयः संभवतीत्युक्तं श्रुते सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वेदवाक्यस्यैव प्राबल्यप्रसक्तेः तन्त्रस्य सर्वापेक्षयापरत्वात् न च द्वैतशास्त्राणां भ्रममूलकत्वं वाच्यम्॥ वेदवाक्ये वाक्यशेषमूलतया तेषु भ्रमप्रमादादिमूलकत्वासंभवात् किंचात्र उत्तरापदेशे निमित्तप्रायश्चित्तकर्तव्यतात्पर्यानभिवाद्वैतशास्त्रात् निषेधज्ञानं उपजीव्यभूतप्रथमोत्पन्नद्वैतशास्त्रानविरोधात् उपसंतुमेवमाहेति यद्युक्तं यद्यपि मानं पूर्वबाधात्मकमेवोपपद्येत तदुक्तं पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयतां अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्मधियां भवेत् अतएव वाक्यशेषेत्वितरथुदाहरः स्याद्धियधिकरणे यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेष्विति न प्रतिषेधः पर्युदासो वेति चिन्तायां पर्युदासलक्षणाप्रसंगात्प्रतिषेध एवायमिति प्राप्ते लक्षणयापि पर्युदासपक्षाश्रयणमेव ज्यायः अनुयाजेषु मन्त्रविधिनिषेधयोर्गणग्रहणात् विकल्पापत्तेः न च पदशास्त्रेणाहवनीयशास्त्रस्येव नानुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण ये यजामह इति मन्त्रविधेरनुयाजव्यतिरिक्तयागविषयत्वेन संकोचान्न विकल्पप्रसंग इति वाच्यम् यत्र सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रस्यानपेक्षितं तत्रैव विशेषशास्त्रं सामान्यशास्त्रस्य संकोचकम् पदशास्त्रस्य आहवनीयप्राप्तिर्नापेक्षितेति पदहोमे आहवनीयप्राप्तेः प्राप्तेरिति विशेषशास्त्रविहितेन पदेन पश्चात्सामान्यमुखेन विलंबप्राप्ताहवनीयप्राप्तिर्निरुध्यत इति युक्तं तत्र संकोचश्च प्रकृते तु अप्राप्तस्य निषेधासंभवात् प्राणोबाधः नानुयाजेष्विति निषेधशास्त्रस्य तु सामान्यशास्त्रेणानुयाजेषु मन्त्रप्राप्त्यनन्तरमेव प्रवृत्तिः अप्राप्तस्य निषेधासंभवात् पर्युदासपक्ष एव ज्यायानितु प्राप्तिश्चोपजीव्यभूता नप्रवृत्ते मिथ्यात्वमिति विकल्प एव आपतेत् स च अष्टदोषदुष्ट इति पर्युदासपक्ष एव ज्यायानि

व२ ६

ते तथा च पूर्वबुद्धेः स्वविरोधिनीमपि उत्पन्नामुत्तरबुद्धिं अबाधित्वापि उत्पत्तिः संभवति उत्तरबुद्धेस्तु स्वविरोधिनीं पूर्वबुद्धिमुत्पन्नाम
बाधित्वा नोत्पत्तिः संभवति उत्तरबुद्धेरेव प्रबलत्वात् तथा पूर्वबुद्धि[illegible]बाधनेन तस्मात् उत्तरापच्छेदनिमित्तकमेव प्रायश्चित्तमिति
निर्णीतं तद्वदिहापि अद्वैतशास्त्राणां प्रबलत्वात् द्वैतशास्त्रबाधकत्वमिति वदन्ति ये वेदान्ति[illegible]य मपच्छेदन्यायविषयः किमत्र
मपच्छेदन्यायः पूर्वस्य प्रामाण्यस्य बाधेनैव प्रवर्त्तते उत तदुपमर्द्दं नापि आधिना न न्यायप्रवृत्तिः संभवति द्वैतशास्त्रादेः
तत्त्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्यबाधप्रसंगात् न च तथापि तदुक्तितत्त्वकारकज्ञानकत्वलक्षणप्रामाण्यस्यानकदा
चिदपि क्षतिरिति तद्धत्त्वे तदभावानुपपत्त्या प्रामाण्यमिथ्यार्थविषयकत्वयोरेकत्रासंभवात् अपौरुषेयत्वस्य च तः प्रामाण्य
त्वयोरविरोधेन प्रपंचसत्यत्वावेदकद्वैतशास्त्रादेरपि तत्त्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्यस्यैव वाच्यत्वात् पूर्वप्रामाण्यबाधेन न्याय
स्य प्रवृत्तिः त्वया नेष्यते तदबाधनेन तत्प्रवृत्तिरेव न घटते न चैवमुक्तात् प्रतिहर्त्रोरेकमेणापच्छेदस्यत्वेपि पूर्वशास्त्रस्य उत्त
रशास्त्रेण बाधो न स्यात् पूर्वशास्त्रस्य प्रामाण्यप्रसंगादिति वाच्यम् यदाहवनीयेति न्याये नाहवनीयशास्त्रस्य पदहोम
व्यतिरिक्तविषयत्ववत् उद्गात्रपच्छेदप्रायश्चित्तशास्त्रस्य पश्चात्प्रतिहर्त्रपच्छेदरहितक्रतुप्रयोगविषयत्वेन संकोच
मात्रं नात्यंतबाधः किंच एकैकमात्रस्यापच्छेदे द्वयोरपि युगपदपच्छेदे च सावकाशत्वं अत एव विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यादिस
धिकरणे द्वयोरपि युगपदपच्छेदे विकल्प उक्तः किंच यद्युद्गाता जघन्यः स्यात् सर्ववेदसं दद्यात् इत्यधिकरणे उद्गात्रपच्छेदस्य
प्रतिहर्त्रपच्छेदात् परत्वेपि उद्गात्रपच्छेदनिमित्तं प्रथमप्रयोगं दक्षिणाहीनं समाप्य कर्त्तव्यज्योतिष्टोमस्य द्वितीयप्रयोगे तत्र तद्
दास्यन् येन दास्यस्यादिति यास्तु तत्र दक्षिणास्तापूर्वभाविप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकपूर्वप्रयोगस्य सर्वदक्षिणायाः बाधेन सर्वस्वं द्वौ
घ १

विच्छेदवानन्तरज्ञानाशिवेसंदधाति

न्यभेदनिषेधस्य च उत्सर्गापवादन्यायेन विहितभेदव्यतिरिक्तविषयत्वेन श्रुत्या हि भेदनिषेधपरत्वात् नेतस्मन्नाभ्यधिकश्च
दृश्यते इति क्रमतुल्यप्रकार्यन्तरनिषेधस्य च कंठोक्तत्वान्नैव छागपशुन्यायेन विशेषसाकांक्षस्य सामान्यभेदनिषेधस्य प
र्यवसानोचिता उक्तरीत्या द्वैताद्वैतविषययोः सर्वासामपि श्रुतीनाम् उत्सर्गसिद्धत्वाद् वेदैकत्वलक्षणप्रामाण्यसिद्ध्यनुगुण
निर्वाहे न्याये सति कासांचिच्छ्रुतीनां बाधाभ्युपगमेन अप्रामाण्यपरिकल्पनम् अप्रामाण्यं द्वैतविध्यकल्पनं च न प्रामाणिकाः ; वे
दमन्यते किंच अद्वैतशास्त्रेणाभेदप्रमाणबाधितभेदप्रपंचस्य मिथ्यात्वं प्रसज्येत तच्छ्रुतमतं विरुद्धं तदेक आहुरसदेवेदमग्र आसी
दिति जगतोऽसत्पक्षमनूद्य कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति कथमसतः सज्जायेतेति जायमानप्रपंचस्य सत्त्वसिद्धकारणप्रस
त्त्वनिराक्रियते न च सत्यसंदेशः सदेलक्षणमात्रपरमिति वाच्यम् लक्षणापत्तेः नेदं तत्स्मर्यते निर्लक्षं जगन्मुनिरयं प्रविलमिसादिजग ८९
न्निसत्त्वाद्वेदकस्य निविरोधश्च न हि मिथ्यात्वे जगतो निस्तत्त्वसंभवति जगदसत्त्ववादे निंदा च दृश्यते तदुक्तं भगवता गीताचा
र्यैव दैवासुरविभागो भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च दैवो विस्तरशः प्रोक्तः आसुरं पार्थ मे शृणु प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च
जना न विदुरासुराः न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् अत्र हि जगदसत्त्ववा
दिनाम् आसुरत्वमुक्तम् जीवेश्वरभेदज्ञानस्यापि आसुरत्वहेतुत्वमुक्तं ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी इत्यादिना किंच अद्वैतवादे वेदांतानां
निर्विषयं स्यात् वेदान्तवेद्यं किं ब्रह्म तत्परं ब्रह्म लक्ष्यातिरिक्ते स्वामिथ्यात्वे बाधाप्रवेद्यत्वे ब्रह्मलक्षणं भज्येत अन्यो वेदान्तानां तत्त्वावेदकत्वभंग
मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपंचस्य सत्त्वापत्तेः अतः स्वसत्यत्वे ब्रह्मत्वाद्वैतभंगः मिथ्यात्वस्य ब्रह्मस्वरूपानतिरेके यत्तु मिथ्या स्यात् य
त्यासत्त्वज्ञानत्वानंतत्वादीनां ब्रह्मलक्षणानां ... सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादेश्च स्याद् ब्रह्मवेदान्तवेद्यं जगन्मिथ्या

तिसिद्धं नित्यं एकं रूपं नित्यम् तत्र शास्त्रस्य क्वचिदंशे बाध्यमानस्याविषयेऽपि प्रत्यक्षं भेदजीवनं संभवेदपि तथाप्यनेनापि तेनैव सर्वथा बाधेन तत्स्य निर्वि
षयत्वप्रसक्तौ किं वक्तव्यं तस्माद् द्वैतशास्त्रेण तदुपजीव्यभूतं द्वैतप्राप्तिर्नैव मिथ्यात्वं तुच्छं वा कल्पनीयं निवर्तितोऽयं प्रसंगः प्रत्यक्षे
प्रत्यक्षेण भेदो यथानुमानवत् द्वैतशास्त्रेण उपजीव्य प्रत्यक्षेण भेदस्वरूपमेव बाध्यते न तु प्रतियोगिभूतं द्वैतं स्वरूपमेव तु निषेधशास्त्रस्य
अप्रेप्सितं न तु तस्य सत्त्वमपि द्वैतस्वरूपं तु न निषेधशास्त्रेण बाध्यते किंतु तत्सत्त्वमेवेति चेन्मैवम् द्वैतस्य तु प्रतिषेधेन तस्य निः
स्वरूपत्वेन प्रसङ्गविनाशात् यत्तु तत्सत्त्वापत्त्या तत्सत्त्वस्यैव निषेध्यत्वे न तत्स्वरूपे चापेक्षितत्वादिति किंच द्वैताद्वैतशास्त्रयोर्विरो
धे पश्चान्यतरस्य बाध्यत्वं तत्र द्वैतशास्त्रस्य उपक्रमरूपतया प्राबल्यम् तथाहि पूर्वापरभावापन्नयोर्द्वयोर्विरोधे सति उपक्रम
न्यायपर्यालोचनतया पूर्वबलीयस्त्वमापतति अपच्छेदन्यायपर्यालोचनया तु परबलीयस्त्वमिति द्वयोरपि न्याययोर्विषयव्यवस्था
वाच्या तत्र यथा उपक्रमन्यायस्य च प्रवृत्तौ साकल्यापत्तेः अयं न्यायो च भगवता सूत्रकृता एव कृता नियतपौर्वापर्ययोः उपक्र
मोपसंहारयोर्विरोधे पूर्वबलीयस्त्वस्य अनियतपौर्वापर्ययोस्तत्र क्रमिकयोर्द्वयोर्विरोधे परबलीयस्त्वं तूक्तं स्यादनात् नियतपौर्वा
पर्ययोर्विरोधे उपक्रमन्याय एव अनियतपौर्वापर्ययोर्विरोधे अपच्छेदन्याय एवेति प्रकृते द्वैताद्वैतशास्त्रयोस्त्वद्वैत
स्यानियतपौर्वापर्यत्वेन उपक्रमन्यायात् द्वैतशास्त्रस्य बलीयस्त्वं वस्तुतस्तु नेह नानास्ति किंचनेत्यादिना न खलु तत्त्वभेद
निषेधः तत्त्वमसीत्यादिसमानाधिकरणवाक्यैः प्रकारभेदविशिष्टप्रकार्यैक्यस्य एकः सन्बहुधा विचार इत्यादिभिः प्रकारभे
दस्य च विहितत्वात् [illegible] नेह नानास्ति किंचनेत्यादि भेदनिषेधस्य विहिते त्वविरोधि भेदविषयत्वात् सामा

गीता अ० १८ श्लो० ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

…त्यत्वेन सार्थकमिति अभेद मिथ्यात्वेन च एतद्ग्रंथ प्रतिपाद्यमिति सिद्धं तस्मान्निर्विशेषस्वरूपाभेदसाधकप्रमाणाभावात्
बाधकप्रमाणसद्भावाच्च सजातीयविजातीयादिसकलभेदविशिष्टं ब्रह्मैव तत्त्वमिति सिद्धं इति श्री… यः समाहः
यथा… यथा वीणा केवलं …
…वीजमंकुरगर्भं … यथा … गर्भी क्रिया यथा …

ब्रह्मपार्थिव है

जीवात्मा उपनिषदों … सर्वात्मा … जिस … है … कार्य … उसी … है … ईश्वर के … मानना

सत्ते श्रुति … जीव परमात्मा … ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशे

11

त्वस्य भूतल स्वरूपत्वांगीकारात् अपि च तन्मिथ्यात्वकं [illegible] कारउत्तरार्द्धेन हेतुद्स्यैतेन परमात्मात्मनोर्योग: परमार्थ इतोऽन्ये मिथ्येत
दन्यद् व्यक्तिनेति तद्व्यतो व्यतओ अत्रया गतार्थ: संबंधस्वामान्यवच्छेदोपि अभेदस्य संबंध विशेषपर: ननु भेदग. भावाग प्राप्ति
न्यप्रकारेण संबंधेन यथार्थपर: तथा सतितन्मिथ्यात्वे यतोऽन्य द्वैतद्व्यतानेनेतीति हि हेतूपन्यास विरोधात् नन्वास्मि
न्ग्रंथे पूर्वार्द्धेन जीव परमात्माभेद पारमार्थ्यं विधाय उत्तरार्द्धेन तस्य स्थिरीकरणाय भेदस्यैव मिथ्यात्वं प्रतिपादयिषितम्.
रू.पृ.६ एतच्चावेदस्य प्रक्रम्यमाणपरामर्शितया अन्य द्वैतद्व्यतानेनेतीति यत् एत. . मिथ्येति अभेदाभाव मिथ्यात्वं हि प्रतीयते अभेदाभा
व एव अस्माकं भेद इति चेन्नैवं एतच्छब्दस्य स्वरसतः प्रक्रान्तसन्निकृष्टपरामर्शित्वे संभवति तत्परित्यागेन प्रक्रम्यमाणविप्रकृष्टपरामर्शकत्वे अर्थप
रामर्शित्वायोगात् इति शब्दाध्याहारगौरवात् यत इति हेतुपंचम्यार्थ: स्वारस्यविरोधात् हि शब्दप्रयोगवैयर्थ्याच्च हि शब्दो हेतुद्योतनायां
हेतुपर: प्रसिद्धिपरो वाना [illegible]: अस्य ग्रंथस्य [illegible] विधया स्वातंत्र्येण जीवपरमात्माभेद पारमार्थ्य प्रतिपादकत्वेन तस्य नैराकांक्ष्यात् उ
त्तरार्द्ध प्रतिपाद्य भेदमिथ्यात्वस्य तत्र हेतुत्वेनान्वयानुपपत्ति: येन हि शब्दो हेतुपर: स्यात् आकांक्षाधीनो ह्यन्वय: तथा च मिथ्यात्वम
पि शब्दविधया उत्तरार्द्धेन प्रतिपाद्यमिति हि शब्दो व्यर्थ एव अनुमान विधया [illegible] स्य ग्रंथस्य अभेद पारमार्थ्य बोधकत्वे भेदपारमा
र्थ्यरूपसाध्यवत् भेद मिथ्यात्वहेतोरपि अलौकिकतया साध्याविशेषात् तयो हेतुहेतुमद्भावेनान्वयासंभव: न हि [illegible] य: प्रत्यक्षादी
नां भेद मात्र विषयत्वोपपादनेन अभेद पारमार्थ्ये लौकिक प्रमाणगम्यत्व अभावात् वेदान्तेषु च अभेद पारमार्थ्य बोधकानन्यथासिद्ध
वचनाभावेन शास्त्रीय सिद्धत्व अभावात् [illegible] प्रसिद्धि परत्वादपि प्रत्यक्षादिलौकिकप्रमाणप्रसिद्धि परत्वे हि शब्दस्वारस्यापि
क्याच्च [illegible] योजनायां हि शब्दवैयर्थ्य [illegible] तस्मात् जीवपरमात्माभेद: पारमार्थ्य [illegible] आश्रय इत्यन्ते इति वादिभिरिति [illegible] अभ्युपग
मकथनेन प्रोक्ति: [illegible] तस्याभेदस्य मिथ्यात्वे हेत्वाकांक्षायां

22